VIRTUS

26 | 2019

Evelyn Ligtenberg

'Le mariage m'a toujours fait peur.'

Ongehuwde adellijke vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw

27

Ongehuwd maakt onbemind?

Adelsonderzoek met betrekking tot families en huizen wordt gewoonlijk vanuit een perspectief van getrouwde paren beschreven, met aparte rollen voor de man en de vrouw. Voor zover er aandacht is voor vrouwen, gaat die meestal uit naar het huwelijk, de huwelijkspolitiek, de opvoeding van de kinderen en het weduwschap. Ongehuwde vrouwen, en dat geldt evenzeer voor ongehuwde mannen, zijn onzichtbaar of spelen niet meer dan een rol in de marge. Conrad Gietman schrijft in zijn dissertatie over de adel in het oosten van Nederland dat de plaats van de adellijke vrouw in de familieorde in sterke mate afhankelijk was van haar huwelijks staat.¹ In de vorig jaar verschenen biografie van Anna van Saksen schrijft Femke Deen dat huwelijken de pilaren voor de complexe adellijke bouwwerken van financiële, politieke en godsdienstige belangen vormden.² Er lijkt geen plaats te zijn voor de ongehuwden. Uitzonderingen voor het Nederlandse taalgebied vormen de studies van Marit Monteiro over geestelijke maagden en van de veel te jong overleden Esther Koch over klooster- en stiftsjuffers. Beide hanteren echter het uitgangspunt dat adellijke vrouwen slechts de keus hadden tussen het aangaan van een huwelijk of intrede in een klooster.³

1 C. Gietman, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1550-1702)* (Westervoort, 2011) 116.

2 F. Deen, *Anna van Saksen. Verstoten bruid van Willem van Oranje* (Amsterdam, 2018), 19.

3 E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost. Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en*

Volgens de gangbare literatuur was de ultieme rol van de adellijke vrouw die van echtgenote en hoofd van een huishouding.⁴ Amy M. Froide toonde in haar studie over ongehuwde vrouwen aan dat analyse van deze groep juist van belang is voor een beter begrip van de sociale en economische omstandigheden van de adel. Froide beargumenteerde dat door te kijken naar de status van ongehuwden, een ander perspectief ontstaat op het huishouden als basiskern voor de economie en op het kerngezin als basis voor het sociale en culturele leven. De ongehuwde adellijke vrouw komt er echter over het algemeen nog steeds bekaaid af.⁵

In kwantitatief onderzoek naar Engelse aristocratische vrouwen constateerde Barbara Harris dat 94 procent van de adellijke vrouwen in de zestiende eeuw huwde. Van die overgebleven zes procent kon een deel een maatschappelijke carrière volgen door in een klooster in te treden. Van de door haar onderzochte 266 testamenten, bleken er slechts vier van ongehuwde vrouwen te zijn. Op basis daarvan en ook omdat er nauwelijks bronnen over hen zijn, trok ze de conclusie dat ongehuwde vrouwen een marginaal bestaan leidden. Daarnaast kon ze geen enkele ongetrouwde vrouw vinden die veel grond en goederen verwierf of een centrale positie in het familienetwerk innam. In materieel en emotioneel opzicht leken de ongetrouwde vrouwen echter niet tekort te komen.⁶

Lawrence Stone schreef dat rond 1600 ongeveer vijf procent van de edelen ongehuwd bleef. In de periode 1675-1724 was dat percentage aanzienlijk gestegen en fluctueerde het tussen de 20 en 28 procent. Onderzoek van Amanda Vickery stelde dat beeld bij. Zij becijferde dat in het Engeland van de achttiende eeuw één op de vijf vrouwen niet huwde. Voor de aristocratische vrouw lag dat het percentage hoger en betrof dit één op de drie à vier vrouwen. Vickery's onderzoek staat daarmee niet op zichzelf. In het Duitse gebied zien we voor de vijftiende en zestiende eeuw al eenzelfde beeld. Karl-Heinz Spiess becijferde dat één op de drie adellijke vrouwen uit de Duitse hoge adel door haar familie in een klooster werd ondergebracht. Ook het achttiende-eeuwse Zweden laat een ander beeld zien. Hier steeg het aantal ongehuwde adellijke vrouwen aanzienlijk. De oorzaak werd gezocht in het feit dat adellijke mannen steeds vaker voor een niet-adellijke vrouw kozen, maar dat het andersom voor een adellijke vrouw niet acceptabel was buiten haar stand te huwen. Anderzijds laten Lindströms resultaten zien dat het aantal ongehuwde adellijke mannen in de periode 1805-1855 juist harder steeg dan het aantal vrouwen. Voor deze periode gold zelfs dat de helft van de adel niet huwde. Hiervoor geeft zijn onderzoek helaas geen duidelijke verklaring.⁷

convent, 1200-1600 (Leeuwarden-Mechelen, 1994) 129; M. Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Hilversum, 1996) 173.

4 A. Vickery, *Behind closed doors. At home in Georgian England* (London, 2009), 208.

5 J.M. Bennett and A.M. Froide, *Singlewomen in the European past* (Philadelphia, 1999); A.M. Froide, *Never married. Singlewomen in early modern England* (Oxford, 2007).

6 B.J. Harris, *English aristocratic women 1450-1550. Marriage and family, property and careers* (Oxford-New York, 2002), 88-89.

7 L. Stone, *The family, sex and marriage in England, 1500-1800* (Oxford, 1977) 43, 47; Vickery, *Behind closed doors*, 208; K.H. Spiess, *Familie und Verwandtschaft im deutschen Hochadel des Spätmittelalters*.

De resultaten van het onderzoek van Stone, Vickery en Spiess geven aan dat de conclusie van Harris niet houdbaar is. Waarschijnlijk is de basis van haar onderzoek, 266 testamenten, te smal om alleen op basis daarvan conclusies te trekken en moet er naar meer bronnen gezocht worden. Harris zag dat het niet huwen een beperking opleverde voor de ongehuwde adellijke vrouw, omdat ze werd uitgesloten van een familie- en/of politieke carrière, die ze enkel en alleen via een echtgenoot kon opbouwen. Deze constatering werd weerlegd door Alison Duncan, die concludeerde dat ongehuwde Schotse adellijke vrouwen zich profileerden in een sociale en familiale rol. Daarbij maakten ze gebruik van algemeen voor hun stand geaccepteerde deugden en gedrag. Ze maakten gebruik van netwerken van sociale wederkerigheid die het niveau van het huishouden en kerngezin ontstegen. Ook kenden ze een gecultiveerde levensstijl en standsbewustzijn.⁸

De ongehuwde adellijke vrouw in perspectief

29

In dit artikel wil ik de ongehuwde adellijke vrouw nader voor het voetlicht brengen aan de hand van persoonlijke documenten, kasboeken, rekeningen en testamenten uit de zeventiende en achttiende eeuw. Welke rol speelde hun ongehuwde status in hun levens en zelfrepresentatie? Ik heb gekozen voor bronnen in Gelderse en Overijsselse archieven, omdat de vele huisarchieven veel voor dit onderzoek relevant materiaal bevatten dat goed ontsloten en doorzoekbaar is. Daarbij zal ik de uit primaire bronnen beschikbare informatie toetsen aan de hand van een viertal thematische onderwerpen, die van belang zijn voor het hele gebied van de Republiek. Allereerst wordt aandacht besteed aan de intieme relaties van ongehuwde vrouwen. Hierbij wordt het zelfportret van Agnes van Wassenauer Obdam (1635-1698) gebruikt, waarin ze als aristocratische vrouw over zichzelf schrijft en daarmee een heel klein tipje van de sluier oplicht over hoe een vrouw, die zichzelf niet als alledaags beschouwde, tegen haar leven en relaties aankeek. De functie van de ongehuwde vrouw in haar familienetwerk vormt het tweede thema. In deze paragraaf is een rol weggelegd voor Josina Agnes van Rechteren (1661-1752). Josina Agnes vervulde een centrale rol in het kinderrijke gezin van haar ouders Joachim Adolf van Rechteren en Margaretha van Haersolte. Als ongetrouwde vrouw nam ze de rol op zich als verbindende factor tussen haar vijftien broers en zussen. Haar huishoudboekje en uitgebreid nagelaten correspondentie onderstrepen die rol. Het derde onderwerp wordt gevormd door

13. *bis Anfang des 16. Jahrhunderts* (Stuttgart, 1993) 370. Overigens ligt in alle onderzoeken telkens de nadruk op de ongehuwde vrouw. Deze wordt niet afgezet tegen ongehuwd gebleven mannen, zodat becijferd kan worden of het aantal vrouwen overeenkomt met dat van mannen; D. Lindström, 'Maids, noblewomen, journeymen, state officials and others. Unmarried adults in four Swedish towns, 1750-1855', in: J. De Groot, I. Devos and A. Schmidt, ed., *Single life and the city 1200-1900* (New York, 2015) 75.

8 Harris, *English aristocratic women*, 88-89; A. Duncan, 'Old maids': family and social relationships of never-married Scottish gentlewomen, c.1740-c.1840 (Edinburgh, 2012).

Wapenkwartierstaat van Isabella Wilhelmina van Raesfelt (1676-1716) aanwezig op Kasteel Cannenburg. Van links naar rechts de wapens van de families Munster, Raesfelt, Eyll en Bernsau tot Hardenberg (coll. Geldersch Landschap en Kasteelen, Arnhem, GK 04711)

de testamenten van de ongehuwde vrouwen. Hierin speelt Isabella Wilhelmina van Raesfelt (1676-1716) een rol. Als stiftsjuffer in Weerselo had ze een eigen woning en huishouding. Haar zelfgeschreven testament wekte binnen het uitgebreide adelsnetwerk enige beroering. Niet alleen haar testament, maar ook dat van andere abdissen en stiftsjuffers, wordt bekeken om een beeld te krijgen van de vererving van de bezittingen van ongehuwde vrouwen. In de laatste paragraaf komt de informatie bijeen en worden de adellijke representatie en het standsbewustzijn van de aristocratische vrouwen nader belicht.⁹

Voorafgaand heb ik getracht de cijfers van Vickery en Spiess te verifiëren met genealogische informatie over de Overijsselse adel in de zeventiende en achttiende eeuw. De percentages voor ongehuwde adellijke vrouwen blijken in deze provincie identiek te zijn aan de resultaten van Vickery. In de zeventiende eeuw betrof het één op de vier vrouwen, terwijl in de achttiende eeuw één op de drie ongehuwd bleef.

⁹ Duncan, 'Old Maids', 244-245.

Binnen de categorie van ongehuwde vrouwen genoot in de zeventiende eeuw één op de drie vrouwen van een plaats in een klooster of stift; in de achttiende eeuw daalde dat aandeel naar één op de vier. Deze aantallen zijn in lijn met die voor de adellijke mannen: in de zeventiende eeuw bleef één op de vier en in de achttiende eeuw bijna de helft van de mannen ongehuwd. Overigens speelde hier de functie van militair een grote rol. Twee derde van de ongehuwde mannen bekleedde in de zeventiende eeuw een militaire functie, tegen bijna driekwart in de achttiende eeuw.¹⁰

Intieme relaties van ongehuwde vrouwen

‘Le mariage m’a toujours fait peur.’ Deze uitspraak deed Agnes van Wassenaer in een door haar aan het eind van haar leven geschreven autobiografie, of ‘zelfportret’, zoals ze het zelf noemde. Van Agnes en haar jongere zus Anna zijn waarschijnlijk een paar geschilderde portretten overgeleverd. Deze bevinden zich in het Palazzo Pitti in Florence en komen uit het bezit van Cosimo III de’ Medici, die tussen 1667 en 1669 Nederland twee keer bezoekt. Hij was ongeveer van dezelfde leeftijd als Agnes, Anna en hun jongere broer Jacob. Uit zijn reisverslagen weten we dat Jacob van Wassenaer tijdens de eerste reis van Cosimo, begin 1667, zijn opwachting bij de prins maakte. Of de portretten daadwerkelijk van de gezusters zijn, is vooralsnog onzeker. Van meer contacten met de Van Wassenaers was, op de reisverslagen af te gaan, geen sprake. Wel is bekend dat De’ Medici vele verzamelaars en kunstenaars bezocht, maar of en wat hij aan kunstvoorwerpen kocht en wie er mogelijk op aangeschafte portretten stonden afgebeeld, werd niet vastgelegd.¹¹

31

Agnes werd in 1635 geboren als oudste dochter van Jacob van Wassenaer Obdam en Agnes van Renesse van der Aa. Ze schreef dat ze in redelijke welstand was opgevoed en de eerste jaren van haar leven had doorgebracht op een vrij afgelegen plaats. Correspondentie van haar vader met Constantijn Huygens laat zien dat dat waarschijnlijk Heusden in het huidige Noord-Brabant was, waar het gezin vanaf het eind van de jaren 1630 tot het eind van de jaren 1640 woonachtig was en waar vader Jacob een aantal jaren de taken van drost uitoefende.¹² Naar eigen zeggen had moeder natuur haar niet met veel gunsten bedeed. Met enige moeite had ze zich daarbij neer-

10 Tellingen gebaseerd op de gegevens betreffende Overijsselse adellijke families in: A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Salland en hun bewoners* (Alphen aan den Rijn, 1985); idem, *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle, 1995); A.J. Gevers, A.J. Mensema en J. Mooijweer, *De havezaten in het land van Vollenhove en hun bewoners* (Alphen aan den Rijn, 2004).

11 L.Wagenaar, *Een Toscaanse prins bezoekt Nederland. De twee reizen van Cosimo de’ Medici 1667-1669* (Amsterdam, 2014), 20 en 110; RKD, images afbeeldingsnummers 1001616237 en IB00080567; rkd.nl/nl/geraadpleegd 25 okt. 2019).

12 Resources.huygens.knaw.nl/briefwisselingconstantijnhuygens/brieven (geraadpleegd 25 okt. 2019). Verder bracht Agnes haar leven door in Den Haag en op Zuidwijk bij Wassenaar en Wassergeest bij Lisse. Ze had een binding met Overijssel via haar jongere broer, die de havezate Twickel bezat door het huwelijk met de erfdochter Adriana Sophia van Raesfelt.

gelegd. Ze hield van in de tuin wandelen en vissen, en leerde schilderen en musiceren. Ze benadrukt dat ze niet hield van zaken waar andere seksegenoten hun tijd aan spendeerden, hoewel schilderen en musiceren tijdens het leven van Agnes toch als echt vrouwelijk tijdverdrijf voor de elite beschouwd werden. Joost Welten merkt terecht op dat in een tijdperk waarin vrouwen zich maatschappelijk nauwelijks konden uiten, muziek een aanvaardbare manier van zelfexpressie vormde.¹³ Dat gaat ook op voor schilderen. Op haar zestiende deed Agnes haar intrede in de 'grote wereld' in Den Haag. Tussen de regels door valt in haar tekst te lezen dat ze zich daar niet geaccepteerd en erg bekeken voelde. Ze kon er niet zichzelf zijn, waarbij ze vooral doelde op de avances van leden van het mannelijke geslacht, waar ze niet van gediend was.¹⁴

De autobiografie van vrouwen is op zich al een onderzoek waard. Onder adellijke vrouwen in de zeventiende eeuw in de Republiek der Nederlanden kwam deze nog niet voor. Wel bekend zijn een aantal dagboeken en andere geschriften van vrouwen uit andere lagen van de bevolking, waaronder meerdere piëtistische beke-
 32 ringsgeschiedenissen, een genre dat als typisch vrouwelijk gezien werd.¹⁵ Het Angelsaksische taalgebied kent verschillende egodocumenten waarmee Agnes' autobiografie vergeleken kan worden. Geen van deze betreft helaas een geschrift van een ongehuwd gebleven vrouw. Hetzelfde geldt voor het Franse taalgebied. Ook hier zien we voornamelijk autobiografieën met een religieuze inslag, of van vrouwen die hun levensverhaal noteerden om zich te verdedigen tegen publieke verontwaardiging over hun gedrag. Madame De la Guette schreef in 1681 in de openingswoorden van haar *mémoires* dat het niet alledaags was dat een vrouw haar levensverhaal neerschreef:

... il se trouve peu de femmes qui s'avisent de mettre au jour ce qui leur est arrivé dans leur vie. Je serai de ce petit nombre ...¹⁶

Sharon Cadman Seelig concludeerde dat de egodocumenten die de Engelse vrouwen schreven op één uitzondering na niet bedoeld waren voor publicatie, maar voor zichzelf of hooguit voor distributie binnen de familie. Hierbij past het, overigens niet in Seeligs onderzoek opgenomen, egodocument van de ongehuwde Elisabeth Isham uit het Engelse Northamptonshire. In haar spirituele 'Booke of Remembrance' verdedigde ze haar ongetrouwde status. Ze achtte haar trouw aan God hoger dan die aan haar vader. Deze zorgde ervoor dat ze na zijn dood een uitkering kreeg, zodat ze thuis kon blijven wonen maar niet van haar broer afhankelijk werd. Uit haar werk spreekt zelfreflectie, maar het is tegelijkertijd ook een memorie ter nagedachtenis aan haar

13 J. Welten, *De vergeten prinsessen van Thorn (1700-1794)* (Gorredijk, 2019) 44.

14 Huisarchief Twickel, inv.nr. 338.

15 Zie het repertorium van Onderzoeksinstituut voor Egodocument en Geschiedenis via de weblink: www.egodocument.net/egodocumententot1814.html (geraadpleegd 25 okt. 2019); R. Schenkeveld-van der Dussen (ed.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam, 1997) 64-65.

16 E.C. Goldsmith, *Publishing women's life stories in France, 1647-1720* (Aldershot, 2001) 2.

moeder en een instructie voor latere generaties Isham-dochters, aldus haar biograaf Stephens.¹⁷ Die zelfreflectie spreekt ook uit Agnes’ autobiografie. De nagedachtenis aan haar ouders en familie speelde ook bij Agnes een grote rol en vormde eveneens de reden om over zichzelf te schrijven.

Agnes begon haar autobiografie met de opmerking dat ze door een goede vriendin gevraagd was over zichzelf te schrijven. Ze wist zich er niet helemaal goed raad mee, maar ging de uitdaging aan. Deze opmerking doet denken aan de portretten die Hella Haasse in haar roman over Charlotte Sophie Bentinck opnam, waarin directe verwanten, in opdracht overigens van Charlotte Sophie’s moeder Wilhelmine Marie van Hessen-Homburg, één voor één over zichzelf schrijven en zich daar soms ongemakkelijk bij voelen.¹⁸ In de achttiende eeuw waren deze zelfportretten een populair literair genre. Het zelfportret van Agnes kunnen we daarmee waarschijnlijk als een vroege variant beschouwen.

Vraag is wie die goede vriendin was, die Agnes de opdracht tot het schrijven van het portret gaf. Bekend is dat Agnes een zeer vriendschappelijke band onderhield met Queen Mary, de vrouw van stadhouder en koning van Engeland Willem III. Agnes werd in 1677 bij Mary’s komst naar Nederland benoemd tot haar hofdame. Toen Mary kort na de *Glorious Revolution* begin 1689 terugkeerde naar Engeland, bleef er een innig vriendschappelijke correspondentie tussen beide vrouwen bestaan. De brieven van Mary aan Agnes zijn bewaard gebleven in het huisarchief van Twickel. Helaas resteert voor zover bekend niets van de brieven van Agnes aan Mary. Mary eindigde haar brieven altijd met het betonen van een toegenegen vriendschap aan Agnes. Agnes benoemde die vriendschap in haar portret, al koppelde ze daar niet de naam van een vrouwspersoon aan.

33

Ik vond in mijn vriendin een compleet vertrouwen, een bewonderenswaardige vriendelijkheid en een constante zorg me de grootsheid van haar vriendschap te betuigen. Een kracht waarvan ik de perfecte zachtheid mocht proeven als ik voor altijd had mogen genieten van haar nabijheid.¹⁹

Een paar zinnen later spreekt ze over hun ‘eeuwige verwijdering’. Dat lijkt te passen bij het overlijden van Mary in 1694. Agnes zelf overleed vier jaar later in 1698. Ook al is haar portret ongedateerd, ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat dit kort na het overlijden van Mary geschreven werd uit een diep verdriet over het verlies van haar dierbare vriendin en dat Queen Mary II van Engeland de eigenlijke opdrachtgever voor het schrijven ervan is geweest. Daarmee past dit portret bij de opmerking

17 S. Cadman Seelig, *Autobiography and gender in early modern literature. Reading women’s lives, 1600-1680* (Cambridge, 2006) 2-5, l. Stephens, *The gentlewoman’s remembrance. Patriarchy, piety and singleness in early Stuart England* (Manchester, 2016) 12 en 135.

18 Gelders Archief, Arnhem (GA), Familie Bentinck/Aldenburg Bentinck, inv.nrs. 2476-2517. De inventaris omschrijft deze portretten als: ‘beschrijvingen van uiterlijk en karakter van zichzelf, van naaste relaties en bekende personen, vooral tijdgenoten. In de zeventiende en achttiende eeuw behoorde het vervaardigen en verzamelen van deze portretten tot de vrijetijdsbesteding van de adel’.

19 Huisarchief Twickel, inv.nr. 338.

van Cadman Seelig dat autobiografieën van vrouwen in deze periode meestal niet voor publicatie bedoeld waren.

Na voorgaande ontboezeming voegde Agnes nog maar één zin toe aan haar portret en wel dat er vóór Mary nóg een vrouw in haar leven geweest is, die ze een 'onvergeleijkbare nicht' noemde. Die vrouw zal dus in het uitgebreide familienetwerk van de Van Wassenauers gezocht moeten worden. Agnes schreef over haar: 'Een innerlijke beweging die ik voelde toen ik haar voor het eerst zag, zei me dat ik voor altijd van haar zou houden'.²⁰ Met die zin eindigt het zelfportret abrupt, althans: het katern is daarmee vol. Het lijkt erop dat er nog een katern geweest is, dat echter de tand des tijds niet doorstaan heeft. Het kan misschien ook moedwillig zijn verdonkeremaand of weggegooid. Uit het voorgaande zou namelijk afgeleid kunnen worden dat Agnes van Wassenauer wellicht meer van vrouwen hield dan van mannen. Dit is een mogelijkheid die door historici tot heden ten dage vaak nog over het hoofd wordt gezien, ontkend of simpelweg aan de kant geschoven omdat het woord 'lesbisch' in deze periode nog niet bestond. Meestal gebeurt dit met de intentie om de reputatie van de persoon in kwestie intact te houden. Agnes van Wassenauer kan het katern daarom zelf hebben vernietigd. Er kan echter ook censuur door een latere lezer, misschien een familielid, zijn toegepast, iemand die het relaas schadelijk vond voor de reputatie van de schrijfster of haar familie. Dit kwam vaker voor. De dagboeken van de ongehuwde Anne Lister geven naast een beschrijving van de dagelijkse gang van zaken ook – overigens in codeetaal geschreven – beschrijvingen van haar relaties met diverse vrouwen. De codetaal werd eind negentiende eeuw gekraakt door een familielid, waarna de dagboeken decennialang verborgen werden gehouden achter de lambrisering van hun familiebezit Shibden Hall. Uit de mémoires van Lucy Hutchinson zijn pagina's gescheurd, zo lijkt het. Ook hier betrof het pagina's op een punt in haar relaas waar ze uit de doeken deed hoe ze had geleden onder een verboden liefde, van wie de identiteit verborgen bleef.²¹

Ook Mary Stuart, opgegroeid aan het als frivool bekendstaande hof van Charles II, was niet onbekend met innige vriendschappelijke relaties tussen vrouwen. Ze correspondeerde vanaf haar jeugd tot ver na haar huwelijk met een tien jaar oudere hofdame, wat een zeker karakter van vrouwenliefde in zich droeg. Het was in deze periode gebruikelijk dat kinderen tussen leden van hun eigen sekse opgroeiden en niet of nauwelijks geconfronteerd werden met de andere sekse. Het lag dus voor de hand dat relaties min of meer werden 'geoefend' op iemand van de eigen sekse. Homoseks-

20 Gaat het wellicht om Margareta van der Laen? Deze stierf ongehuwd in 1692. Zij en haar eveneens ongehuwde broer Adriaan lieten aan Agnes de hofstede Wassergeest bij Lisse na. Huisarchief Twickel, inv. nr. 342. Mary schreef in een brief, gedateerd 1/11 maart 1692 vanuit Kensington aan Agnes: 'Ik weet niet of ik u moet beklagen met de dood of het leven van Mademoiselle van der Lane', in: *Lettres et mémoires de Marie Reine d'Angleterre épouse de Guillaume III* (Den Haag-Parijs-Londen, 1880) 130.

21 M. Vicinus, *Intimate friends. Women who loved women, 1778-1928* (Chicago, 2004) xx-xxi; J. Liddington, 'Anne Lister of Shibden Hall, Halifax (1791-1840). Her diaries and the historians', in: *History Workshop*, 35 (1993), 52. Listers dagboeken behoren inmiddels tot het UNESCO Memory of the World Programme; Cadman Seelig, *Autobiography and gender*, 81 en 119.

sualiteit kende men in de zeventiende eeuw enkel als sodomie, oftewel een seksuele handeling. Men was nog onbekend met het conceptuele kader van een seksuele identiteit. Over Mary’s jongere zus Anne beweerde Sarah Jennings, de latere hertogin van Marlborough en een verre voormoeder van Winston Churchill, dat ‘she had no inclination for any but her own sex’.²²

De dochters van Charles’ jongere, tot het katholicisme bekeerde broer James, waren aan het hof in de protestante religie opgevoed. Hun naaste omgeving bestond voornamelijk uit hofdames. Hun opvoeding, hun bijzondere status als troonopvolgsters en misschien nog wel het meest het feit dat ze hun moeder op respectievelijk negen- en zesjarige leeftijd hadden verloren, kunnen ervoor gezorgd hebben dat de melancholische Mary en de als instabiel bekendstaande Anne simpelweg zochten naar personen aan wie ze zich konden hechten. Agnes was 27 jaar ouder dan Mary, waardoor het goed mogelijk is dat Mary in haar een vertrouwde moederfiguur vond. Het medaillon dat ze bij haar terugkeer naar Engeland in 1688 aan Agnes schonk, vormt een bewijs van haar toegenegenheid. Op het medaillon staat Elisabeth van de Palts afgebeeld, een dochter van Mary’s oudtante, de Winterkoningin. Deze, overigens ook ongehuwd gebleven, Elisabeth had een roerig leven achter de rug na de afzetting van haar ouders als koningspaar van Bohemen. Vanaf 1620 woonde ze afwisselend in Den Haag en Leiden. Mogelijk heeft Agnes de als zeer erudiet geldende Elisabeth in haar Haagse jaren leren kennen. Deze was in 1680 als abdis van het stift Herford overleden.

35

Dat het medaillon evenwel geen uniek geschenk is dat een even unieke relatie benadrukt, blijkt uit het archief van het Gelderse huis Rosendaël. Daar wordt een haarlok van Mary bewaard, die ze bij dezelfde gelegenheid aan de vrouwe van Rosendaël, Janne Margriete van Arnhem, schonk. Janne Margriete en Agnes waren leeftijdsgenoten, hadden beiden zelf geen nakomelingen en onderhielden goede onderlinge vriendschappelijke betrekkingen. Bovendien werden Janne Margriete en haar echtgenoot Jan van Arnhem in 1691 zelfs in de gelegenheid gesteld naar Londen te reizen, waar ze door Mary zelf allerhartelijkst op Whitehall werden ontvangen.²³ Ook een petekind van Agnes van Wassenaer, haar nichtje Agnes Anna Theodora, dochtertje van haar broer Jacob, kreeg een sieraad van Mary cadeau. In de vitrine van de bibliotheek van huis Twickel ligt een hangertje in de vorm van een hartje met diamantjes, dat ze in 1686 van Mary kreeg.²⁴

22 M. McClain, ‘Love, friendship and power. Queen Mary II’s letters to Frances Apsley’, in: *Journal of British Studies*, 47 (2008), 505-527; B. Bathurst, *Letters of two Queens* (London, 1924); E.S. Wahl, *Invisible relations. Representations of the female intimacy in the age of enlightenment* (Stanford, 1999) 75. Genoemde bewering werd overigens gedaan nadat Sarah bij Anne uit de gratie gevallen was.

23 Huisarchief Twickel, inv.nr. 331/2. De inventaris geeft aan dat het om brieven van Jan van Arnhem gaat, maar daartussen bevinden zich ook brieven van zijn echtgenote Janne Margriete; GA, 0389 Huis Enghuizen, inv.nr. 184, vgl. Gietman, *Republiek van Adel*, 287-288; de film *The Favourite* uit 2018 van regisseur Yorgos Lanthimos is losjes gebaseerd op de mogelijke verhouding tussen Anne en Sarah.

24 GA, Huis Rosendaël, inv.nr. 52.

Medaillon met het portret van Elisabeth van de Palts (1618-1680), abdis van Herford. Het medaillon was een geschenk van koningin Mary II aan Agnes van Wassenaer Obdam bij haar vertrek naar Engeland in 1688. Elisabeth van de Palts was een volle nicht van haar vader James II Stuart (coll. Stichting Twickel, Ambt Delden, C 10613)

Hangertje in de vorm van een hartje met diamantjes dat de dan achtjarige Agnes Anna Theodora van Wassenaer Obdam (1678-1746) in 1686 van koningin Mary II kreeg. Het handschrift met de informatie daarover is van haar jongere broer Unico Wilhelm (coll. Stichting Twickel, Ambt Delden, G 00825)

Agnes ontving begin januari 1695 een brief van een hofdame van de koningin van-uit Kensington, die drie dagen voor het overlijden van Mary geschreven was. De brief beschreef het ziekbed van de koningin in detail en eindigde met het verzoek of Agnes, mede op verzoek van Willem III, ook Janne Margriete van de strekking van de brief op de hoogte kon brengen. Het kostte immers te veel tijd alle goede relaties aan de andere kant van de Noordzee van de onheilstijding op de hoogte te brengen. Agnes noteerde op de achterkant van de brief eigenhandig dat haar geliefde koningin, ‘dont la mémoire sera éternelle’, overleden was.²⁵

De functie van ongehuwde vrouwen in hun familienetwerk

Josina Agnes van Rechteren (1661-1752) was een jongere zus van Johan Zeger van Rechteren, heer van Rechteren, en Adolf Hendrik van Rechteren, heer van Almelo. Een deel van Josina’s leven kunnen we volgen aan de hand van haar overgeleverde huishoudboekje, dat de periode 1701-1733 beslaat, voor Josina van haar 45ste tot haar 77ste levensjaar.²⁶ Naast het huishoudboekje is een uitgebreide correspondentie van haar bewaard gebleven, die een aantal notities uit het huishoudboekje nader verklaart en inhoud geeft.²⁷ Josina noteerde de namen en salarissen van haar kame-niersters, meiden en knechten, haar inkomsten uit pachten, tienden en leningen aan het drostambt van Salland. Ook leende ze het nodige geld aan broers en zussen, die er kennelijk af en toe om verlegen zaten. Ze liet zich ook als een soort van manusje-van-alles inzetten voor het uitwisselen van goederen tussen de broers en zussen, en maakte overzichten van de goederen waarmee ze op reis werd gestuurd.

Josina Agnes werd met regelmaat door de diverse broers en zussen met aanzienlijke sommen geld op pad gestuurd tussen hun verschillende havezaten. In 1709 vertrok ze naar haar zuster in het in de Zuidelijke Nederlanden gelegen Rijsel (thans Lille) met een bedrag van 440 guldens in gouden munten en 400 guldens aan zilvergeld. Tussen alle opbrengsten, goederenuitruil en leningen door blijkt Josina last te hebben van haar ogen, verkoudheden, maagklachten en andere kwalen. Ze schreef allerlei recepten tegen deze kwalen op, die er in deze tijd – waar de volksgeneeskunde een heropleving kent – om vragen uitgetoetst te worden.

Josina Agnes had een groot aantal persoonlijke bezittingen, die overal verspreid stonden.²⁸ Als ze in het Overijsselse was, verbleef ze meestal in de woningen van een van haar gehuwde broers en zussen. Dat blijkt uit diverse overzichtjes die ze maakte van meubilair dat bij diverse familieleden ondergebracht was. Bij haar nicht Joachima Elisabeth van Rechteren stonden op huis De Yrst bij Hattem ‘een verlackte tee

25 Huisarchief Twickel, inv.nr. 331/16, brief van Madame de Nijenhuis of Ellemeet.

26 Historisch Centrum Overijssel (HCO), Archief Rechteren, inv.nr. 110.

27 HCO, Archief Rechteren, inv.nrs. 107-108.

28 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 110.

tafel, een ouwetse kaste en groot schildereije', bij haar broer Reyner van Rechteren op het huis Westerveld een wagen en op huis Almelo bij haar broer Adolf Hendrik een kabinet vol met linnen en koffers met linnen, wol en leer. Op huis Almelo lag tevens haar borduurraam. In juni 1713 reisde ze met matrassen, tafels, stoelen, kasten en confituurpotten van Rijssel terug naar Overijssel. De echtgenoot van haar jongere zuster Judith Adelheid, Frederik Johan van Huffel, was gouverneur in Rijssel, dat bij de Vrede van Utrecht, twee maanden daarvoor afgesloten, was teruggegeven aan de Zonnekoning. Haar broer Gerrit Borchard was overigens een aantal jaren gouverneur in het nabijgelegen Doornik.

Bij een verblijf voor een langere periode bij een van haar broers of zusters betaalde Josina Agnes kostgeld. Daarbij rekende zij nog apart voor het wassen en het stijfzelen dat voor de kleding gebruikt werd. Dat betrof niet alleen haar eigen kleding, maar ook die van haar personeel.²⁹ Overigens lijkt het logisch dat haar personeel ook werkzaamheden verrichtte binnen de huishoudens waar Josina Agnes verbleef. Vickery veronderstelt dat ook voor de huishouding van de ongehuwde Diana Eyre, die bij haar zuster Elisabeth Chambers verbleef, maar een eigen huishouding voerde. Ze leverde door het betalen van kostgeld een consequente bijdrage aan de huishouding van haar zuster, maar betaalde ook voor kleinere reparaties aan het huis en af en toe voor extra levensmiddelen.³⁰ Uit het huishoudboekje van Josina Agnes kan ik niet onomstotelijk hetzelfde vaststellen. Ze gaf haar meeste geld uit aan kleding en sieraden. Af en toe kocht ze huishoudelijke zaken als bezems, veren voor bedden, stoelen en serviesgoed. Het uitgavenpatroon veranderde echter drastisch in de jaren 1714-1716 en leek toen een geheel huishouden te beslaan. Uit haar correspondentie valt af te leiden dat ze in deze periode in Zwolle aan de Camperstraat in het huis van haar ongehuwde broer Gerrit Borchard woonde, een generaal-majoor die met zijn regiment in het buitenland vertoefde. Voor hem was het een uitkomst dat zijn huishouding tijdens zijn afwezigheid door zijn zuster bestierd kon worden. Vanuit Londen maakte hij begin 1714 een bedrag van tweehonderd guldens naar haar over voor de 'menasie'.³¹ Volgens kwam er bijna maandelijks een bedrag van om en nabij de honderd guldens bij haar binnen. Bij zijn terugkomst in de Republiek vroeg hij haar vanuit Zutphen om zijn knechten Willem en Sibert met een 'boerenwagen', getrokken door zes paarden, naar Emmerik te sturen om zijn daar gestrande bagage op te halen en terug naar Zwolle te laten brengen.³²

Uit het eigen kasboek van Gerrit Borchard van Rechteren blijkt trouwens dat hij tussen 1713 en 1721 huur ontving van een juffrouw Bentinck. Het ontvangen bedrag wisselde van jaar tot jaar, omdat kosten voor reparaties van de huurprijs afgetrokken

29 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 110.

30 Ibidem.

31 Ibidem. Het Franse 'ménage' betekent huishouden.

32 Vickery, *Behind closed doors*, 214; HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 107, brief van Gerrit Borchard van Rechteren aan Josina Agnes van 27 januari 1715.

‘Eenye boeren en
boerinnen die vis
schoonmaken’ (tekening op
perkament, Agnes van
Wassenaer, 1657; coll.
Stichting Twickel, Ambt
Delden, C 90110)

39

werden. Mogelijk ging het hier om Wilhelmina Judith Agnes Bentinck tot Werkeren (1688-1723). De strikte seksuele moraal die aan nog ongehuwde jongedames werd opgelegd, zag het als ongepast dat ze zelfstandig woonden. Anders dan mannen verkeerden jonge vrouwen veelal onder toezicht van verwanten. De kans op ongewenste verhoudingen en mogelijke ontsporingen van de jongedame in kwestie hoopte men zo in de kiem te smoren. Waarschijnlijk woonde Josina Agnes mede om die reden bij haar in huis. Juffrouw Bentinck trad overigens in 1722 in het huwelijk met haar verre neef Willem Bentinck tot Schoonheten en overleed een jaar later in het kraambed.³³ Een aantal jaren later werd op verzoek van Josina Agnes een dochter van haar broer Frederik Willem, heer van Mennigjeshave bij Den Ham, naar Zwolle gestuurd. Mogelijk ging het erom enig gezelschap te hebben, maar Josina koppelde er ook een opvoedkundige taak aan vast: ze zou het meisje leren hoe zich te gedragen als adellijke jongedame in de stad.

Ook Brits onderzoek toont aan dat ongehuwde vrouwen nauwelijks een eigen huishouden konden voeren. Het was niet zo dat het niet was toegestaan, maar sociaal werd het onacceptabel geacht. Slechts vijftien procent van de ongehuwde vrouwen

33 Vickery, *Behind closed doors*, 209; Froide, *Never married*, 22-23; HCO, Huis Almelo, inv.nr. 488; Gietman, *Republiek van adel*, 163; HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 107, brief van Philippina Eleonora van Rechteren geb. van Castell Rudenhausen aan Josina Agnes van 29 januari 1729.

was ertoe in staat, tegen 86 procent van de weduwes.³⁴ Ongehuwde vrouwen die wel een eigen huishouding wisten te voeren, waren vaak op leeftijd, hadden geen ouders meer en genoten een hogere sociale status. Dit is bijvoorbeeld van toepassing op Agnes van Wassenauer Obdam.

Uit de briefwisseling van Josina van Rechteren blijkt dat betrouwbare kameniersters en dienstmeiden moeilijk te vinden waren. Het vrouwelijk deel van het familienetwerk bemoeide zich er overigens maar al te graag mee. De meid van de net overleden stiftsjuffer Catharina Agnes van Eck leek Josina Agnes wel geschikt, maar haar schoonzus Isabella Benedicta van Lintelo zou haar niet willen hebben. Ze schilderde de meid af als 'te dartel' en een 'spitsvindiegen dinck'. Uiteindelijk vond Josina Agnes een meid op de toen recent door de Van Rechterens overgenomen havezate Noorddeurningen. Na veel wikken, wegen en navraag vond ze eveneens een geschikte kamenierster. Ze moest er de lieve som van zestig guldens per jaar voor neertellen, maar dan kon haar zus op de havezate Beerse bij Ommen ook van de diensten van de kamenierster gebruik maken. Zuslief betaalde daarvoor twintig guldens per jaar aan het salaris mee.³⁵

Uit dit alles valt af te leiden dat Josina Agnes als ongetrouwde vrouw ten dienste van het familienetwerk fungeerde. Haar huishoudboekje is een weerslag van haar bezit en bezigheden, maar geeft ook weer hoe ze als ongehuwde zuster in het familienetwerk werd ingezet. Ze vormde een liaison tussen alle broers en zussen. Ze kon overal inspringen waar het nodig was. Josina was daarin niet uniek. Alison Duncan toont in haar dissertatie uit 2012 aan dat Schotse adellijke vrouwen zeer goed in staat waren om voor zichzelf een rol binnen hun familie en sociale netwerk te verwerven. Ze konden hun eigen leven vorm en richting geven en daarbij hun sociale status via representatie en deugdzaamheid hooghouden. Weduwes werden geacht een eigen huishouden te voeren. Dat was niet weggelegd voor ongehuwde vrouwen. Op z'n zachtst gezegd vormden dezen een curiositeit, of erger: een probleem, voor hun omgeving. Ongehuwde vrouwen vervulden, evenals in het geval van Josina Agnes, vaak een centrale rol binnen hun eigen familiekring. In kinderrijke, al dan niet samengestelde gezinnen kon een ongetrouwde dochter immers gemakkelijk opgenomen worden in het huishouden. Ze kostte niets, want ze bracht haar erfdeel mee. Daarnaast kon ze de vrouw des huizes bijstaan in diens taken bij het voeren van de huishouding.³⁶

34 Vickery, *Behind closed doors*, 209.

35 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 107, brief van Isabella Benedicta van Rechteren geb. van Lintelo aan Josina Agnes van 22 januari 1716, en inv.nr. 110.

36 Harris, *English aristocratic women*, 89-92; Duncan, 'Old maids', 243-245; Vickery, *Behind closed doors*, 208.

Ongehuwde adellijke vrouwen en hun testament

In de regel wordt aangenomen dat ongehuwde vrouwen een vermogen meekregen om van te kunnen leven, maar dat na hun dood het restant van dit vermogen terugkeerde naar het centrale familiekapitaal. Dit is van toepassing op Agnes van Wassenae. Bijzonder, maar wellicht ook kenmerkend voor haar, is dat ze haar testament zelf heeft geschreven en dit werk niet heeft laten uitvoeren door een notaris, wat gangbaar was. Haar testament bestaat uit twee delen. In het eerste deel gaat het om de onroerende goederen, legaten en beleggingen. Die komen allemaal ten goede aan haar enige broer. In het tweede deel verdeelt ze haar roerende, persoonlijke bezittingen, zoals juwelen, kostbaar serviesgoed en ‘lijfsgoed’. Met deze laatste categorie werd onder andere de onderkleding aangeduid, oftewel de op het directe lichaam van de testerende persoon betrekking hebbende roerende goederen. Hier viel de status van de overledene aan af te lezen. Opvallenderwijs mist een verwijzing naar bovenkleding, die zo mogelijk nog kostbaarder was. De door Agnes zelf gemaakte schilderijen en tekeningen werden over diverse familieleden, maar ook aan personen in haar verdere netwerk verdeeld.³⁷

41

Ook Josina Agnes van Rechteren liet haar kapitaal terugvloeien naar de familie. Haar neef Johan Everhard Adolf van Rechteren, kleinzoon van haar oudste broer, werd aangewezen als universeel erfgenaam. Deze inkomsten betroffen vooral de pacht en rente op uitstaande obligaties en bedroegen ruim duizend gulden per jaar. Voor zover er nog broers en zussen van haar in leven waren, kregen die een eenmalig geldbedrag, evenals een aantal van haar neven, nichten en personeelsleden. Haar goederen van waarde, zoals zilveren kandelaars met het ingegraveerde wapen van Rechteren, werden eveneens over alle familieleden verdeeld. Uitzondering daarop waren twee zilveren kandelaars en een hangend horloge met kast voor ene Anna Rachel van Dijkhuisen.³⁸

Een aantekening die de aandacht trekt, staat in een bijlage bij het testament van Agnes van Renesse van der Aa, de moeder van Agnes van Wassenae. Deze liet kort voor haar overlijden in 1661 vastleggen hoe de verdeling van een aantal kostbaarheden, die ze aanduidde met ‘rariteyten’, tussen haar zoon en twee dochters moest zijn. Zoon Jacob kreeg de kostbaarste voorwerpen toebedeeld. Daarna staat er echter iets bijzonders: de nog niet verdeelde juwelen moesten niet gelijkelijk tussen beide dochters verdeeld worden, maar Agnes kreeg deze als ongehuwde dochter allemaal mee. Overigens was er in een eerder stadium al een verdeling van munten en parels tussen beide zussen gemaakt, waar niet meer aan getornd hoefde te worden. Agnes hoefde

37 Huisarchief Twickel, inv.nr. 344; van de hand van Agnes van Wassenae Obdam is slechts één tekening overgeleverd die zich in het archief van Twickel bevindt. Met de details die Agnes in haar testament over de door haar geschenken schilderijen en tekeningen geeft, is het wellicht mogelijk nu nog anonieme zeventiende-eeuwse stukken op te sporen.

38 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 112.

dit restant aan juwelen pas voor de helft te delen met haar zus als ook zichzelf in het huwelijk zou treden. Daarop vervolgde haar moeder ‘maer niet trouwende, sall daervan totaliter ende alleen mogen disponeren’. Het leek erop dat ook haar moeder al inzag dat er gereede kans bestond dat haar oudste dochter de stap naar het altaar niet zou gaan zetten.³⁹ Ouders legden in testamenten ter bescherming van ongetrouwde dochters vaker financiële bepalingen vast die de zonen dan moesten uitvoeren. Meestal betrof het een reservering voor een bruidsschat, die, indien het niet tot een huwelijk kwam, omgezet kon worden in een jaarlijkse toelage. Hiermee kreeg de ongetrouwde vrouw een kamer bij haar broer of een ander familielid toegewezen en kon ze conform haar stand leven. Daarbij hoorden niet alleen haar voedsel en kleding, maar ook een kamenierster. Een regeling hiervoor was noodzakelijk, omdat de toelage die een ongetrouwde vrouw ontving meestal niet genoeg was om een eigen huishouding te voeren. Hierop vormde het vermogen van Agnes van Wassenaer Obdam een duidelijke uitzondering.⁴⁰

42

De testamenten van enkele Overijsselse stiftsjuffers laten een andere verdeling zien. Mogelijk heeft dat ermee te maken dat hun leven in dienst van de religie gesteld werd, waaraan een aantal verplichtingen vastzaten, en zij niet een volledig seculier leven leidden zoals Agnes van Wassenaer en Josina Agnes van Rechteren. Joost Welten stelt in recent onderzoek dit beeld in ieder geval voor de achttiende eeuw bij. Hij toont aan dat de stiftsdames van Thorn niet opereerden binnen een kerkelijk kader, maar dat juist het sociale leven waaraan de juffers konden deelnemen een intrede in het stift aantrekkelijk maakten. Er bestaat echter een gebrek aan privé-correspondenties waarin dit sociale leven benoemd wordt.⁴¹

Het vinden van een plek in een klooster of stift voor een van de dochters in kinderrijke gezinnen vormde voor deze families een welkome bron van inkomsten. Er hoefde dan immers geen bruidsschat betaald te worden. De kloosterpoort werd daarmee een sluitpost op de familiebegroting. De bezittingen betreffen in dit geval ook vaak enkel en alleen roerende goederen, zoals meubilair, sieraden en juwelen, en zeer persoonlijke goederen als kleding en linnen, vaak aangeduid als tot het lijf van de overledene behorende. Dit beeld wordt overigens bevestigd door onderzoek van Mendelsson en Crawford, die hetzelfde patroon constateerden in testamenten van ongehuwde vrouwen. Deze vermaakten vaker dan mannen hun goederen aan vrouwen. Ongehuwde zusters of tantes kregen zo de rol van weldoenster.⁴²

Odilia Anna van Voorst tot de Grimberg, stiftsjuffer in Ter Hunnepe bij Deventer, maakte in hetzelfde jaar als Agnes van Wassenaer Obdam haar testament op. Zij

39 Huisarchief Twickel, inv.nr. 326.

40 A. Hufschmidt, *Adlige Frauen im Weserraum zwischen 1570 und 1700. Status – Rollen – Lebenspraxis* (Münster, 2001) 345.

41 J. Welten, *De vergeten prinsessen van Thorn (1700-1794)*, 402-403.

42 Koch, *De kloosterpoort als sluitpost*, 220; S. Mendelsson and P. Crawford, *Women in early modern England* (Oxford, 1998) 173.

vermaakte al haar goederen aan haar vier nichten. Mocht een van hen zonder kinderen overlijden, dan ging dat deel naar haar jongste neef. Mochten alle nichten zonder kinderen overlijden, dan gingen die drie delen gelijkelijk naar haar drie neven. Uit haar boedel kreeg vervolgens de oudste nicht, die naar haar vernoemd was, de mooiste spullen, waaronder een vergulde bokaal met daarin de naam van de moeder van de testatrice, Agnes Schaep van Windesheim. Als al deze erfgenamen kwamen te overlijden dan zou haar bezit naar de eigenaar van de Grimberg gaan. Korte conclusie uit dit testament: de naaste vrouwelijke familieleden erfden eerst van de ongehuwde stiftsjuffer, of die laatste uiteindelijk nog huwde of niet. Alleen als ook deze nichtjes zonder kinderen overleden, ging dat deel van de erfenis terug naar het centrale familiekapitaal, dat door de mannen werd beheerd.⁴³ Dit patroon zien we overigens niet alleen in testamenten terug, maar ook binnen een stift zelf. De kring van adellijke vrouwen binnen het stift fungeerde in de vroege moderne tijd vaak als opvoedkundige instelling, waar ongehuwde tantes zich over de opvoeding van hun nichtjes ontfermden en hen de standsmatige en religieuze normen en waarden bijbrachten.⁴⁴

43

In 1710 schreef Isabella Wilhelmina van Raesfelt een soortgelijk testament, maar met iets meer precisie over wat ze precies wilde; zowel haar uitvaart als de verdeling van haar goederen werden minutieus beschreven. Ook zij wees twee ongehuwde nichten, dochters van haar twee zussen, als erfgenamen aan. Maar Isabella, in brieven van haar moeder steevast Belleken genaamd, scherpte de regels aanzienlijk aan. Als een van deze nichten huwde, dan ging haar deel van de erfenis naar een nog ongehuwd gebleven zus. Als er geen enkele zus ongehuwd bleef, werd Isabella's hele erfenis in tweeën gedeeld: één deel was bestemd voor de bezitter van het huis Schuilenburg en het tweede deel voor de bezitter van het huis Sourenburg. Dit waren de twee huizen waar haar beide zusters Agnes Sophie en Magdalena Sophie van Raesfelt gewoond hadden. Deze bezitters mochten overigens alleen erven als ze directe nazaten van haar twee zussen waren. Maar dat was nog niet alles. Indien de bezitters met een rooms-katholieke vrouw zouden trouwen, dan ging de erfenis aan hun neus voorbij. Stellig schreef ze: ‘sullende mijne nalatenschap van geene roomsch catolijcke beseten worden’. Dit dreigement moest kennelijk afdoende zijn, want er volgde geen uitleg over wat er in dat geval gebeuren moest met de afhandeling van de erfenis, mocht een van haar neven tot deze, in haar ogen uiterst kwalijke actie overgaan. De overige goederen werden keurig over alle vrouwelijke familieleden verdeeld.⁴⁵ Overigens werd in dit testament niet gerept over de woningen die ze in stift Weerselo bezat. Een legger uit 1733 wijst deze stiftshuizen aan. Het ging om een huis samen met een tot woonhuis verbouwde schuur en twee afzonderlijke hoven. Het ene betrof

43 GA, Familie Van Rhemen, inv.nr. 1099.

44 T. Schröder-Stapper, ‘Äbtissinnen und Stiftsdamen unterwegs’, in: A.C. Cremer, A. Baumann, E. Bender, ed., *Prinzessinnen unterwegs. Reisen Fürstlicher Frauen in der Frühen Neuzeit* (Berlin, 2018) 139.

45 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 329.

het nieuwgebouwde huis van een juffer de Rode van Heeckeren dat nog afgebouwd moest worden. Het ander betrof een kleinere woning. Deze goederen waren Isabella Wilhelmina in 1709 toegevalen bij een verdeling van de erfenis van drost Unico Ripperda tot Weldam en Olidam. Deze kosten daarvan kwamen voor rekening van Isabella Wilhelmina.⁴⁶ Abdis Margaretha van Haren van Börstel vermaakte in 1669 haar huis met tuin aan haar eveneens in Börstel ingetreden nicht Elisabeth, waarna dit huis meerdere generaties achter elkaar aan nichten binnen dezelfde familie, die ook in Börstel intraden, werd doorgegeven.⁴⁷

Niet altijd ging de erfenis naar de vrouwelijke verwanten. Ruim honderd jaar later vermaakte Johanna van Pallandt, abdis in het stift Bedbur, al haar goederen aan de tweede zoon van haar broer, maar wel onder het beding dat hij jaarlijks een bedrag van tweehonderd gulden aan zijn (gehuwde) tante, een zus van Johanna, zou uitbetalen, zolang deze leefde. Een andere voorwaarde was dat hij geen katholiek huwelijk mocht aangaan en met een 'stiftse en riddermatige' vrouw moest trouwen. Hier was dus geen directe vererving aan een nicht die ook in het klooster ingetreden was, terwijl de enige dochter van haar jongste broer, Agnes Aemilia, ook in Bedbur ingetreden was en er twintig jaar na de dood van haar tante ook tot abdis werd benoemd.⁴⁸

44 Dat de familie zich erg druk kon maken over de op handen zijnde erfenis van hun tante blijkt uit de brieven die Wilhelmina Sophia van Rechteren aan haar tante Josina Agnes van Rechteren schreef na het overlijden van Isabella Wilhelmina, haar tante van moederskant. Kennelijk kwamen er vanuit verschillende hoeken van de familie vragen over de verdeling, maar ook over de verkoop van de huisraad op Weerselo. Uit verdere brieven blijkt dat Josina Agnes en Isabella Wilhelmina elkaar goed kenden en zo mogelijk opzochten in familiekwetsies. Aangezien brieven door derden gelezen konden worden, noteerde Isabella Wilhelmina in juli 1713 dat ze Josina graag in persoon op stift Weerselo zou ontvangen, zodat ze elkaar onder vier ogen konden spreken.⁴⁹

De correspondentie van diverse familieleden met Josina Agnes van Rechteren doet vermoeden dat Isabella Wilhelmina in de loop van 1715 een ongeval kreeg. De toedracht blijft onduidelijk, maar de toestand van de freule Van Raesfelt beheerste vele brieven die Josina Agnes in die periode ontving. Na haar overlijden in 1716 op amper veertigjarige leeftijd kwam er vanuit Zwolle een geruchtenstroom op gang dat volgens het testament de kamenierster Maria Veldkamp met bijzonder veel geld toebedeeld was. Dat bericht werd aan Josina Agnes meegedeeld door haar volle nicht Josina Agnes van den Clooster, die zelf met haar zus vrij onbemiddeld in Deventer moest leven. In het gerucht ging het om een bedrag van 1.500 guldens; in werkelijk-

46 GA, Huis Rosendaal, inv.nr. 1183; W.H. Dingeldein, *Acht eeuwen stift Weerselo* (Enschede, 1977) 73.

47 R. Oldermann, *Eine Stiftsjungfer im Dreissigjährigen Krieg. Das Leben der westfälischen Adligen Lucretia von Haren (1605-1675)* 109-110.

48 GA, Archief Huis Vorden, inv.nr. 447.

49 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 107.

heid was het een nog steeds zeer aanzienlijk bedrag van duizend guldens, maar daarbij kwamen nog een bed met beddengoed, kasten, spiegels en verder linnengoed. Isabella Wilhelmina onderbouwde het testament met de opmerking dat Maria dit verdiende voor ‘trouwe en noyd verdrotsamen diensten, calomnyen en verotingen dien sij om mijnentwil heeft moeten verdragen’.

De arbeidsverhouding tussen Isabella Wilhelmina van Raesfelt en Maria Veldkamp duurde ook jarenlang. In 1707 kwamen beide met attestatie van Dalfsen, waarschijnlijk vanaf huis Rechteren, in Hellendoorn op de buitenplaats Katenhorst wonen. Ze vertrokken met z’n tweeën in 1710 naar stift Weerselo, waar Isabella Wilhelmina een eigen woning tot haar beschikking gekregen had uit de erfenis van Unico Ripperda tot Weldam. Het is mogelijk dat Isabella Wilhelmina en Maria elkaar van jongs af aan gekend hebben. Maria Veldkamp kwam vermoedelijk uit het net ten zuiden van de havezate Schuilenburg gelegen dorp Hellendoorn. Aangezien Isabella Wilhelmina haar kamenierster Maria redelijk vermogend achterliet met zelfs voor een deel een inrichting voor een eigen huishouding, kunnen we op z’n minst constateren dat Maria een voor Isabella Wilhelmina erg dierbare persoon moet zijn geweest.⁵⁰

45

Een kamenierster leefde vanwege haar werkverhouding erg dicht bij haar bazin, maar in een geval als dit eveneens in een goede verstandhouding. Dat dat niet altijd het geval was, spreekt uit de klachten van tijdgenoot Johan Heidentrijk van Coeverden op het Wegdam, die volgens zijn aantekeningen in een kasboek ieder halfjaar op zoek moest naar een nieuwe kamenierster voor zijn vrouw Margaretha Elisabeth van Rensen.⁵¹ Josina Agnes van Rechteren moest zich afgaand op haar correspondentie ook enige moeite getroosten een betrouwbare kamenierster te vinden. In haar testament kreeg haar toenmalige kamenierster een bedrag van 150 gulden toebedeeld, evenveel als haar meid. De knecht moest met honderd gulden genoegen nemen.⁵² De kamenierster van Agnes van Wassenaer was bij het overlijden van Agnes meer dan twintig jaar in dienst. Deze Lysbet Harmens kreeg honderd rijksdaalders en ‘alle cieren ende linne dat tot onsen live heeft gehort’.

Adellijke representatie en standsbewustzijn

Het aanzien van de familie

Agnes van Wassenaer Obdam behoorde tot de kringen in het gewest Holland die contacten hadden met het hof. Haar vader was in 1665 als luitenant-admiraal bij Lowestoft omgekomen, toen zijn schip met aan boord vele familiegoederen in de lucht vloog. Ag-

⁵⁰ HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 329.

⁵¹ Huisarchief Weldam, archief Wegdam, inv.nr. 212.

⁵² HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 112.

nes was de oudste van de drie kinderen Van Wassenaer. Haar zus was drie jaar en haar broer tien jaar jonger. Agnes zorgde er persoonlijk voor dat de Van Wassenaer Obdams schadeloos werden gesteld voor het verlies van de familiegoederen. Dat geld hield ze echter allemaal zelf. Ze gaf haar broer, die er zich over beklaagde, te kennen dat ze het geld gebruikte om de eer en reputatie van hun vader in het Haagse hoog te houden.⁵³

Het standsbewustzijn, maar in dit geval met name de familietrots, liet Isabella Wilhelmina van Raesfelt tot uitdrukking komen in het legateren van een theeketel met komfoor. Mocht de nicht die de theeketel zou krijgen het in haar hoofd halen om het wapen van Raesfelt van de ketel af te halen

gelijk haar outste suster gedaan heeft, hebbende Raesfelts wapen uitgeschrabt om haar mans wapen daar op te setten, diens wegens geve haar niets, opdat het wapen van Raesfelt deese veragtinge niet weder onderworpen zij.

- 46 Het nichtje in kwestie was een dochter van haar oudste zuster, Jacoba Judith Isabella van Rechteren, gehuwd met Evert van Heeckeren tot de Nettelhorst. Haar oudere zus Joachima Elisabeth had het kennelijk gewaagd het wapen van Raesfelt te vervangen door dat van haar echtgenoot Derk van Haersolte tot Yrst. Ze werd inderdaad in het testament van haar tante verder niet genoemd.⁵⁴ Bijna veertig jaar later bij het overlijden van haar tante Josina Agnes werd de inmiddels weduwe geworden Joachima Elisabeth in diens testament bedacht met een gepolijste kandelaar inclusief snuiter en een zilveren schenkbord. Beide droegen het wapen van Van Rechteren. Helaas is niet bekend of de kritiek in het testament van Isabella Wilhelmina van Raesfelt doel getroffen had en of het wapen van de Van Rechteren dit keer ook niet vervangen werd door dat van Van Haersolte tot Yrst.⁵⁵

Geldgebrek en armoede konden leiden tot een verlies aan status. Voor ongehuwde, oudere vrouwen was dat zo mogelijk een nog zwaarder lot dan voor vrouwen die nog op zoek konden gaan naar een echtgenoot en daarmee enig inkomen. Josina Agnes van den Clooster liet het geldgebrek in haar correspondentie met haar nicht Josina Agnes van Rechteren telkenmale doorschemeren. Ze woonde samen met haar ziekelijke zus in Deventer. Vrienden en kennissen rieden de zusters aan op zoek te gaan naar een dokter en medicijnen te nemen tegen hun kwalen, maar ze waren beducht voor de kosten daarvan en hielden medische hulp buiten de deur. Josina Agnes van den Clooster keek dan ook met afgunst naar andere adellijke personen die het wel voor de wind leek te gaan. De net weduwnaar geworden Ernst Hendrik van Ittersum tot de Oosterhof leefde met zijn nieuwe liefde volgens haar 'in onfatsoen', maar de nieuwe liefde, ook een weduwe, had kennelijk geld. Dat stak Josina Agnes duidelijk,

53 Huisarchief Twickel, inv.nr. 330; T. Wijsenbeek-Olthuis, *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht* (Zwolle, 1998) 62; J. Aalbers e.a., *Heren van stand. Het geslacht Van Wassenaer 1200-2000* (Zoe-termeer, 2001) 264.

54 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 329.

55 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 112.

gezien haar eigen uiterst sobere financiële situatie. Een vrouwe van Pallandt die op ruim zestigjarige leeftijd [opnieuw] in het huwelijk ging treden beschreef ze als een ‘oude geckin’ die zich verstopte ‘onder een deckmantel van fiennigheid’. Een huwelijk op latere leeftijd kon in de eigen kring niet op goedkeuring rekenen.⁵⁶

Het meest krenkte het Josina Agnes van den Clooster echter dat familieleden en vrienden haar en haar zus ogenschijnlijk met de nek aankeken. Zij ervoeren het als een zwaar affront dat ze niet waren uitgenodigd voor een huwelijk bij de Van Westervelds. Met schaamte moesten ze namelijk vragen uit hun verdere kennissenkring pareren om te verklaren waarom ze niet uitgenodigd waren. En dat terwijl de kersverse vrouwe Van Westerveld zelf de positie van armoede terdege zelf ondervonden had: ‘eer sie de man hadt was sy ock wel in een seer sobre staet’. De meeste brieven eindigden met de opmerking dat Josina van Rechteren haar geklaag niet al te zeer ter harte moest nemen en zo nodig de brieven maar moest verbranden. Josina (‘Josientien’) Agnes van den Clooster kwam een zware koortsaanval in mei 1717 niet te boven en werd in Deventer begraven. Haar ziekelijke zuster volgde haar twee jaar later.⁵⁷

47

De koets: een hebbeding alleen voor mannen?

Standsbewustzijn kwam niet alleen tot uiting in gedragingen, maar ook in gebruiksvoorwerpen. In onderzoek van zowel Stobart als Vickery bestaat de neiging de categorie van deze voorwerpen in te delen in mannelijke en vrouwelijke categorieën (‘men’s things and women’s things’). In een traditionele verdeling van taken binnen een zeventiende- en achttiende-eeuws huwelijk is het wellicht verdedigbaar een dergelijke indeling te hanteren. Maar in het geval van ongehuwde vrouwen blijkt in de praktijk al snel dat die verdeling lang niet altijd houdbaar is en vervagen alleen al om praktische redenen de grenzen tussen mannelijke en vrouwelijke items. Ook als specifiek ‘mannelijk’ aangeduide voorwerpen komen bij de ongehuwde vrouwen voor. Het zijn mogelijk de uitzonderingen die de regel bevestigen, maar het kan ook zijn dat op die manier juist de stand opgehouden werd.

Zo beschouwt Vickery de koets als ‘the most flamboyant masculine accoutrement’. Niet alleen was een koets erg duur in aanschaf, maar er waren ook paarden, stallen, koetsiers, hoefsmeden, wagenmakers, paardenvoer et cetera mee gemoeid, waarmee het bezit ervan kon oplopen tot een jaarlijks extreem hoge kostenpost. Vickery constateert dat in de achttiende eeuw het paardentuig voor de mannen een dusdanig belangrijk mode-item was geworden, met een bijbehorende bloeiende handel,

56 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 107, brief van Josina Agnes van den Clooster aan Josina Agnes van Rechteren van 17 juli 1711.

57 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 107, brief van Josina Agnes van den Clooster aan Josina Agnes van Rechteren van 3 december [s.d.]; zie ook: Gietman, *Republiek van adel*, 96. De bedoelde vrouw in kwestie is waarschijnlijk Isabella Benedicta van Lintelo, in 1698 gehuwd met Reiner van Rechteren, heer van Westerveld. Isabella Benedicta was voor haar huwelijk stiftsjuffer van Ter Hunnepe en als vierde dochter financieel afhankelijk van enkel die inkomsten.

dat ze zich erover verbaast dat niemand hierover ooit satirische opmerkingen maakte. Het werd simpelweg afgedaan als de praktische zorg die mannen hadden voor goede transportmogelijkheden.⁵⁸

Maar vrouwen deden ook mee. Mary Leigh van Stoneleigh Abbey kocht bij het bereiken van de volwassen leeftijd van 21 jaar voor haarzelf een koets. Op dat moment resideerde haar – eveneens ongehuwde – broer op het familiebezit. Mary zou huis en landgoed twintig jaar later zelf erven. Haar koets was voorzien van een beschildering met Chinese figuren en haar familiewapen en representeerde de laatste mode met oriëntaalse invloeden, maar zeker ook haar aristocratische status. Ook haar livreaknechten en koetsier werden in het nieuw gestoken, waarbij ze in het Londense societyleven een visitekaartje kon afgeven van haar status als een vermogende aristocratische vrouw.⁵⁹

48 Het blijkt dat de vrouwen die ik in dit onderzoek bestudeerd heb, zich ook een dergelijke status aanmaten. De abdisen van stift Ter Hunnepe bij Deventer bezaten een koets. In de eerste plaats was die een praktisch middel voor transport, aangezien de bezittingen bij tijd en wijle bezocht dienden te worden, al zullen de rentmeesters het leeuwendeel van dit werk op zich genomen hebben. Abdisen en stiftsjuffers waren echter wel degelijk gewend zelf ook veelvuldig te reizen. De koets kon tevens gebruikt worden voor familiebezoek of uitstapjes. Net als de kleding benadrukte de keus voor het vervoermiddel de adellijke status. De abdisen van het stift Essen reisden vanaf de zeventiende eeuw in een koets bespannen met zes paarden. Het aantal paarden gaf de rang van de reizende persoon aan. Het bezit van meer koetsen door een abdis was hier geen uitzondering, evenmin dat koetsen overgingen naar een volgende abdis.⁶⁰

Voor een representatief bezoek in 1666 aan de drost van Twente op Twickel liet abdis Mechteld van der Marck de wielen van de koets eerst smeren. Daarna werden wat kleine reparaties uitgevoerd en uiteindelijk werd de koets met een ‘wullen doeck’ glimmend opgepoetst.⁶¹ Hier vinden we nog geen echte informatie over adellijke representatie, anders dan dat het er keurig uit moest zien. Het lijkt er echter op dat de koets niet het eigendom van Ter Hunnepe, dus geen ‘bedrijfswagen’ was, maar tot het persoonlijk bezit van de abdis behoorde. In de kasboeken met persoonlijke inkomsten en uitgaven van abdis Johanna Jacoba Torck over de jaren 1696-1720 vinden we vrijwel maandelijks een uitgave voor een koetsier. Ze vermeldde en passant ook de jaarlijkse kosten voor de staplaats van haar koets. Vanaf 1721 werden kosten voor een stal en paarden opgevoerd en was er een koetsier in vaste dienst. De kosten voor de zadelmaker en wagenmaker werden genoteerd, evenals die voor het voer van de paarden, dat de grootste post bleek te zijn.⁶²

58 Vickery, *Behind closed doors*, 124.

59 J. Stobart and M. Rothery, *Consumption and the country house* (Oxford, 2016) 143.

60 Schröder-Stapper, ‘Äbtissinnen und Stiftsdamen unterwegs’ 135-136 en 144, U. Küppers-Braun, *Macht in Frauenhand. 1.000 Jahre Herrschaft adeliger Frauen in Essen* (Essen, 2002) 173.

61 HCO, Archief Ter Hunnepe, inv.nr. 355.

62 GA, Huis Rosendaal, inv.nr. 581.

Het belang van representatie komt naar voren uit de kwitanties van een latere abdis van Ter Hunnepe, Heilwich Charlotte Sophie Juliane van Heeckeren tot Enghuizen. Zij werd eind 1755 verkozen tot abdis. Het jaar erop werd zowel aan de stal als de koets wat noodzakelijk onderhoud gepleegd. De stal kreeg onder meer een nieuw raam en ook de koets werd voorzien van nieuwe vensters. Daarnaast werden er echter schilderijen aangebracht door Hendrik Jan Scholl. Scholls rekening specificeert helaas het decoratieprogramma niet, maar wel dat hij flink wat vellen bladgoud, ‘68 boekies goud’, nodig had. Betaalde de abdis voor het onderhoud van haar koets 8 guldens, voor de decoratie moest ze de lieve som van 84 guldens neertellen. Als statussymbool voor een vermogende aristocratische vrouw deed deze koets waarschijnlijk niet veel onder voor die van bovengenoemde Mary Leigh in Engeland. De koets van Heilwich van Heeckeren moet er, keurig opgepoetst, in het zonlicht letterlijk schitterend hebben uitgezien.⁶³

Overlijden en begrafenis

49

Bij een begrafenis stond onvermijdelijk de overledene centraal. Tegelijkertijd was zij echter ook een vertoon van de status van de familie en de overledene zelf. Deels wordt dat weerspiegeld in de kosten die gemaakt werden, maar nog meer in de gebruikte symboliek en de materialen om deze status weer te geven. Dat details in deze rituelen van groot belang waren, wordt weerspiegeld in de opmerking: ‘to skimp one ribbon or one ritual pair of gloves, was a lapse that would be noticed and could mark the survivors for life’.⁶⁴ Isabella Wilhelmina van Raesfelt gaf, zoals hierboven vermeld, tot in details aan hoe ze begraven wilde worden. Dat moest conform hoe het een ongehuwde vrouw van haar stand toekwam

sulx vereijst ende dat bij ligten dagen met mijn angeborene quartieren op de kist, ant hoeft en voeteneinde de schilten van Raesfelt en Eyll gequarteleerd op een zwart rouwlaken van drie banen breed en tien ellen lank, de tippen – met groen en wit lind gebonden en drie vingers breed als dat van de laurier takken – vant laken door vier riddermatige ongetrouwde cavaliers met een laurier tak aan de welke moet een strik zijn van groen en wit, en zwart amoyssijnen lind drie vingers breed, in alles als een ongetrouwde van mijn geboorte toekomt, volgens Ridderschap resolutie wegens ’t luyden der klokken ende het drinken etc.⁶⁵

De wapens van Van Raesfelt en Van Eyll moesten niet alleen op haar kist maar uiteindelijk ook op haar grafsteen geplaatst worden. Als stiftsjuffer van Weerselo wens- te ze, indien ze in Weerselo zou komen te overlijden, niet daar begraven te worden,

63 E.P. Löffler, ‘Hendrik Jan Scholl (1717-1792)’, *Bijdragen en mededelingen Gelre. Historisch Jaarboek voor Gelderland*, 100 (2009) 159-163; GA, Huis Enghuizen, inv.nr. 235.

64 Stobart, *Consumption and the country house*, 176.

65 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 329.

Josina Agnes van Rechteren
(1661-1752) (doek, anoniem,
tweede helft zeventiende
eeuw; coll. Stichting Familie
van Rechteren Limpurg)

maar naar Lage gebracht te worden om daar in de kerk begraven te worden. Dat bleek niet nodig. Afgaande op de overgebleven briefwisseling tussen haar familieleden overleed ze in Zwolle in het bijzijn van onder anderen haar nicht Wilhelmina Sophia van Rechteren, stiftsjuffer en latere abdis van Ter Hunnepe. Ze werd op 28 mei 1716 eveneens in Zwolle begraven.⁶⁶

Van Josina Agnes van Rechteren is een dergelijk uitgebreide beschrijving van haar laatste wensen niet overgeleverd gebleven. Ze rept er niet over in haar testament. Wel zijn er de nodige rekeningen bewaard, waaruit afgeleid kan worden hoe haar begrafenis is verlopen. Boven de deur in haar sterfhuis aan de Diezerstraat werd een rouwwapen gehangen, versierd met een lauwerkrans en een kroon versierd met vijf fleurons 'van de aldergrootste soort'. Er werden zwart rouwlaken en andere stoffen voor de begrafenis en rouwkleding voor haar dienstpersioneel ingekocht. Uit de re-

66 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 107, brief van Elsabe Benedicta van Rechteren, geb. van Lintelo, aan Josina Agnes van Rechteren van 22 januari 1716.

keningen en haar testament valt af te leiden dat Josina Agnes bij haar overlijden beschikte over een eigen kamenier, een knecht en een meid. Ze kregen alle drie zwarte rouwkleding aangemeten en werden tevens voorzien van twee paar nieuwe schoenen. De kleding, ook van het personeel, markeerde de status van de dragers ervan en hun relatie tot de overledene en diens familie. Zijde en fluweel vormden daarbij belangrijke symbolen. Daarnaast werden alle opdrachten en bestellingen rondom de begrafenis bij plaatselijke winkeliers en ambachtslieden gedaan, waarmee ook de verbinding en patronage ten opzichte van de directe leefomgeving en plaatselijke handel werd benadrukt.⁶⁷

De testamenten van Isabella Wilhelmina van Raesfelt en Agnes van Wassenaer Obdam laten voor wat betreft hun personeel eenzelfde beeld zien. Ook zij benoemen hun personeel en ook hun personeel krijgt een legaat en kleding. Isabella Wilhelmina beschikte net als Josina Agnes ook over een eigen kamenier, een meid en een knecht. Hoeveel meiden en knechten Agnes had, wordt uit haar testament niet duidelijk. Wel had zij naast deze ‘domestieken’ ook een aantal hoveniers in dienst. Al het personeel kreeg rouwkleding aangemeten. Agnes voegde daar aan toe ‘soo als men sulcks aen mijn ouders huys heeft gedaan’. Zij bleef tot aan haar overlijden de eer en reputatie van haar voorgelacht hoog in het vaandel houden.⁶⁸

51

Conclusie

Wat weten we aan het eind van dit artikel nu meer over ongehuwde adellijke vrouwen? In ieder geval dat ze minder anoniem gebleven zijn dan tot nu toe voetstoots aangenomen werd. Dat lijkt te komen doordat in het onderzoek tot nu toe meestal gekozen is voor de invalshoek van gehuwde koppels. Dit artikel is nog maar een eerste verkenning op een terrein dat nog veel en divers nader onderzoek vergt. Kasboeken en kwitanties geven inzicht in het uitgavenpatroon, hoe men leefde en welke voorwerpen werden aangeschaft om de status en eer van de familie te benadrukken. Testamenten van ongehuwde vrouwen zouden afgezet kunnen worden tegen die van gehuwde vrouwen om te zien of daar dezelfde patronen in zichtbaar zijn. De persoonlijke brieven geven een inzicht in de netwerken waarin de ongehuwde vrouw zich bewoog. Al deze informatie samen geeft een inkijk in de rol die een ongehuwde vrouw kon spelen in haar familienetwerk.

Op de onderzochte dames kan men in geen enkel geval het stereotiepe label van ‘oude vrijster’ plakken. Agnes van Wassenaer Obdam nam na het overlijden van haar vader de rol van patriarch van de familie over, blijkt uit de klachten van haar broer over het familiefortuin. Haar reactie daarop, die ook in haar testament terug te lezen is, is dat ze vond dat ze de taak had de eer van de familie hoog te houden. Josina Ag-

67 HCO, Archief Rechteren, inv.nr. 113; Stobart, *Consumption and the country house*, 176-179.

68 Huisarchief Twickel, inv.nr. 344.

nes van Rechteren zat in een soortgelijke positie. Zij speelde echter veel meer de rol van liaison tussen al haar broers en zussen, was daar aanwezig waar men haar het beste gebruiken kon en verleende hand- en spandiensten ten gunste van de familie. Daar waar het verkrijgen van de diverse ambten en havezaten door haar broers tot stijgende eer van de familie leidde, zorgde zij achter de schermen dat alles daarvoor op rolletjes verliep. Isabella Wilhelmina van Raesfelt kreeg als jongste dochter in het gezin een plaats in een stift toebedeeld. Over haar is niet veel informatie in de archieven te vinden, maar uit dat wat overgeleverd is spreekt een pittige dame. Ze kende haar positie in de wereld en wenste daarnaar te worden behandeld.

De in dit artikel behandelde ongehuwde vrouwen vormen echter nog maar een topje van de ijsberg. Er zijn vragen te over voor nader onderzoek. Als er meer vrouwen worden onderzocht, kunnen deze vragen beter worden beantwoord. Kwam het vaker voor dat ongehuwde stiftsjuffers hun goederen vermaakten aan andere stiftsjuffers in de familie? Kwamen geld en goederen uiteindelijk altijd terug in de eigen familie? Veranderde de vererving door de eeuwen heen? Welke patronen zien we bij ongehuwde vrouwen die niet in een klooster of stift gingen? Wat werd de rol in hun familieverbanden? De marginale rol van adellijke ongehuwde vrouwen die Barbara Harris beschreef voor zestiende-eeuwse Engeland, kan door voortschrijdend onderzoek voor zowel Engeland zelf als het Europese vasteland aanzienlijk genuanceerd worden.

Evelyn Ligtenberg

‘Le mariage m’a toujours fait peur.’

Unmarried noble women in the Netherlands in the seventeenth and eighteenth centuries

Research on noble families and houses is usually focused on married couples, with specific roles for each gender. As far as women are included, this mostly concerns marriage, marriage policies, children’s education and widowhood. Single women are invisible or play nothing but a marginal role. This article focuses on the role of unmarried women within their (familial) network, intimate relations, class consciousness and representation. Its conclusion is that single women played an important role in all of these areas. The research comprises personal documents, financial records and last wills of noble women found in archives in the provinces Overijssel and Gelderland from the seventeenth and eighteenth centuries.

53

Evelyn Ligtenberg (1966) studied International Finance and Accounting as well as Cultural Studies. She works as a financial advisor, but publishes on archeology, material culture and the history of nobility, especially in the Dutch province of Overijssel. Momentarily she is working on a dissertation on noble estate management in Overijssel (1650-1850).

De Marsjes 60, 7447 BW Hellendoorn, The Netherlands – e.ligtenberg@kpnmail.nl

Houses divided? Noble familial and class connections during the Age of Revolution and Napoleon

9

Mary K. Robinson

'Le mariage m'a toujours fait peur.' Ongehuwde adellijke vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw

27

Evelyn Ligtenberg

Steekpenning of welkomstgeschenk? De strijd voor eerherstel van Gerrit Burchard en Adolf Hendrik van Rechteren

55

Michel Hoenderboom

The politics of presence. Place making among the Swedish iron producers in the county of Västmanland ca. 1750-1850

75

Marie Steinrud

De Belgische orangistische adel, deel II. De rol van de adel in het Belgisch orangisme (1830-1850)

93

Els Witte

26 | 2019

9 789087 048495